



Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1/1 2013, Sayfa: 145-151.

Xelqara Uyğur Tetqiqati Jurnali, San: 1/1 2013, Sehipe: 145-151.

International Journal of Uyghur Studies, Volume: 1/1 2013, Page: 145-151.

MOLLA BİLAL NAZİM VE UNİÑ DASTANLARI HEQQİDE*

*Mağfiredet Kemal YUNUSOĞLU***

QİSQİÇE MEZMUNİ

Uyğur xelqi uzun tarixiy tereqqiyat ceryanida tatliq-aççıq sergüzeştilerini başidin keçürdi. Uyğurniñ öz xelqi bilen teqdirdaş munevver edip qız-yigitleri qelemini bilen bu keçmişlerini evladlarğa qalduruşni unutmıdı. Muşu munevverlerimizdin biri 19-esirniñ axırqı mezgilide yaşap ötken ilğar pikirlik şair, edip Molla Bilal Bin Molla Yüsüp Nazimdur. İlim ve aydınlıq yolida bir ömür küreş qılıp ötken şair qolığa qelem alıp xelqniñ qehriman iş-izlerini yazıp qalduruşni bir burç dep bilgen. Nazim, 19-esir Uyğur edebiyat sehneside çaqnığan bir çolpandur. Uniñ eserleri tarixi rialliqni eks ettürgenliki bilen Uyğur tarixi üçün, eyni vaqıttiki edebi tilni ipadilep bergenliki bilen Çağatay devridin keyinki Uyğur edebi tili üçün bekmu qimmatlik edebi materyal bolup hesaplinidu. Bu maqalida Molla Bilal Nazimniñ hayati ve uniñ eserleri bolupmu, dastanlari heqqide qisqice toxtılıp ötüş meqset qilindi.

Açquç Sözlər: Molla Bilal Nazim, İli Qozğılañi, Ğezelyat, Ğazat Dermülki Çin, Çañoza Yüsüpxan, Nazugum

145

MOLLA BİLAL NAZİM AND HIS EPICS

ABSTRACT

Uyghur people in their long history have experienced many bitter or sweet events. This history was written by many of the most educated Uyghur academics, men and women who felt that it was their responsibility to pass on the legacies. Among them, was a renowned poet and scholar Molla Bilal Bin Molla Yusuf Nazim, born in the 19th century. Nazim was a star on the Uyghur literature stage in the 19th century. His works are considered valuable material as they not only reflected the reality of historic events at the time, but also made a huge contribution to the Uyghur literary language during the period after the diminishing of the Chaghatay. This article is about the life, literature and especially the epics of Molla Bilal Nazim.

Keywords: Molla Bilal Nazim, İli rebellion, Ghezelyat, Ghazat Dermulki Chin, Chang moza Yüsüpxan, Nazugum.

* Molla Bilal Nazimniñ qaçan tuğulğanliqi bilen munasivetlik uçur yeqinqi yıllarğa qeder talaş tartış içide idi. Amma Molla Bilal bilen munasivetlik témalarda izdengen alimler alıp barğan etraplıq tekşürüşler arqilik uniñ 1925- yilida tuğulup, 1900 yili ölgenlikini muqimlaşturuşqa bolıdu, dep qaraymız.

** Yrd. Doç. Dr., Beykent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul - TÜRKİYE, E-posta: magfiretyunusoglu@beykent.edu.tr.

1. Şairniñ Hayati

Molla Bilal Uyğur edebiyatınıñ ataqlıq vekilleridin biri. U 1825-yılı, Ğulca şehriniñ Qazançı mehelleside tuğulğan bolup, qol hünerven mozduz Yusuf akaniñ ikki oğlidin biri. Yusuf aka imkaniyétiniñ bariçe oğulları Bilal bilen Calalni ağzıda ilmi bar kişilerdin bolup yétistürüşke tirişqan ve Ğulcadiki mekteplerde, medreselerde oqutqan. Epsuski Yusuf aka oğullarınıñ yétilip birer âlim bolğanlıqını köreligidek uzun yaşıyalmağan, Bilal ve Calal ösmürlük çağidila atasidin ayrılıp qalğan. Balalar kiçik turupla öz turmuşını özleri qamdaşqa mecbur qalğan. Şuniñ bilen, Bilalniñ capalıq hayati başlanğan, ömrüniñ axırğıçe qiyinçılıq içide yaşığan.

Bezi menbelerge qariğanda Bilal Orta Asyaniñ bilim merkezleridin Semerqend ve Buxaradiki meşhur bilim yurtlarida oquşni arzu qilğan bolsimu imkaniyeti yar bermigenlik tüpeyli bu arzusiğa yételmigen, lékin aşu qiyin şaraitimu tirişip tırmaşip qolğa keltürgen pütün pursetlerdin yaxşı paydilinip, özini yétildürüş üçün köp küç serp qilğan (Avudov 2004:88).

Molla Bilal yaşığan tarixi devirde, Ğulca medeniyet merkezleridin biri idi. Şuña Ğulcadiki medreselerde, mekteplerde Uyğurçe, Parsçe ve Erepçe qedimi kitaplarnı tépip oquğılı bolatti. Molla Bilal, Beytullah medresesinde oquğan çağlaridila Parsçe ve Erepçe tillarnı nahayiti yaxşı öngengen, Orta Asyaniñ, İran ve Erep şairleriniñ şiirlerini, tarix kitaplarını qétirginip oquğan ve tehlil qilğan idi. Bolupmu Firdevsi, Cami ve Navayiniñ eserleriniñ Bilal Nazimniñ edebi qabiliyétiniñ yétilişide ve icadi hayatida nahayiti muhim rol oynağanlıqı melum (Avudov 2004: 88).

Bilal Nazim, özini bilim yolida yétildürüş bilenla qalmay igelligen bilimini xelq bilen ortaqlaşturuşnı bilgen. Téxi yaş çağlaridila icadiyet bilen şugullanıp yazğan şiirleridin *Ğezelyat* atlıq bir şiirler toplamını meydanğa keltürgen. Şair bir yaqtan icadiyet bilen şugullansa bir yaqtan heqiqi ilim insanınıñ qılışqa tégişlik işleridin biri bolğan, bilimni téximu köp kişiğe yetküzüşke, téximu köp kişiniñ paydilinışı üçün küç çiqarişqa tirişqan. Xelqniñ öz tarixini bilişi kéreklikige alahide ehmiyet bergen şair, şu çağlarda keñ tarqalğan *Tezkire-i Buğraxan*, *Tarixi Reşidi*, *Tezkere-i Ezizan*'ga oxşas veten tarixiğa ait kitaplarnı özi oqup paydilinıpla qalmay, köçürüp, köpeytip tarqatqan (Avudov 2004:89).

Buniñ bilen birge, Uyğur xelq qoşaaqları, dastanları, tarixi veqeler bilen munasivetlik matéryallarnı toplaş, yiğiş işleriniñ sadaqetmenlik bilen işlegen. Bolupmu Rus général Pantusov bilen tonuşqandın kéyin, Uyğur xelq edebiyatınıñ tonuluşi ve saqlınıp qelişi üçün köp küç serp qilğan. Pantusov neşir qilğan *Tarañçı Naxşaları* (1890), *Tarañılarnıñ Obrazlıq Edebiyatı* (1909) ğa oxşas kitaplarnıñ dünyağa kelişide Bilal Nazimniñ töhpsini sel çağlaşqa bolmaydu (Avudov 2004:89).

Yene bir tereptin uniñ vetenperver, xelqsöyer bir ziyalı ikenlikinimu hayatidiki veqelerden körüvalğılı bolidu. Pantusov, 1877-81- yıllarida neşir qilğan¹ *Ğazat Dermülki Çin* dastanınıñ birinci qismiğa bir *Kiris Söz* yazğan bolup, bu kiriş sözde, eserniñ aptori Bilal Nazimni hem Çin müstebitlerige hem Ruslarğa qarşı uruşqa qatnaşqan dep yazıdu (Nazim, 1880: Kirişsöz). Heqiqetenmu şairniñ pütün icadiyet hayatida, hökümlarnıñ İli xelqi üstiden elip barğan dehşetlik ézişige qarşı turup, zulumğa qarşı kötürülgen xelq qozğılañını qolliğanlıqını, Çar Rosiyeniñ tacavuzçılıq qilmişığı ve Çin xanedanlıqınıñ mustebit küçlerige yardım qilip déhqanlar qozğılañını dehşetlik basturğanlıqığı qattiq narazi bolup, pütün küçi bilen xelqni qollap kuvvetligenlikini, zulumğa qarşı çiqqanlıqını körüvalğılı bolidu.

Yuqirida dep ötüp ketkende, şair balalıq vaqtidin tartipla nahayiti qiyin şaraitta yaşığan. *Ğazat der-Mülki Çin* dastanınıñ kiriş qismida bu ehvalni mundaq tesvirliken:

¹ Bu eser tunci bolup 1877-yıl neşir qilingan bolup, 1881.yili traci köpeytilip yene bir qétim basturulğan.

*Özüm ademler peqiri idim,
Peqir ne demektur heqiri idim*

*Ne eñnimde ton bar, ne ilkimde zer,
Xuda xevpidin tapmayin hiç xever.*

*Ötüp bu qisim ömrümüz neççe yıl,
Xalayıq ara ança xaru-zelil*

*(Men kişilerniñ eñ yoqsuli idim,
Yoqsulla emes belki haqaretlengini idim,
Uçamda ne ton, qolumda ne altunum bar,
Xudaniñ xevp xeteridin xeversiz idim
Ötti ömrümniñ qançe yillari,
Xelq arisida muşundaq xaru zarliqta) (UKET 1050-1051)*

Bu misralar uniñ pütün hayatini ve dünya qarışınımu yığıncaqlap körsitip bermekte. Molla Bilal ömür boyı kembeğellik içide yaşığan bolup, bu misralardikige oxşaş, “yoqsul bolupla qalmaq, haqaretlengenlerden (heqir) idim” déyiş arqılıq, haqaretlik hayatniñ yani, erkinlikten mahrum yaşaşniñ maddi cehetteki kembeğelliktinmu yaman ikenlikini, esir hayatniñ heqiqi hayat emeslikini tonup yetkenlikini körsitip béridu. Şuña u 1864-yılı İlida yüz bergen xelq qozğılañğa bivaste qatnişipla qalmaq bu uluğ küreşni *Ğazat der mülki Çin* atlıq eseri bilen ebediyleştürüp, kényinkilerge yetküzüşke tirişqan ve qozğılañğa rehberlik qilğan xelq yolbaşçılari bilen qozğılañğa qatnaşqan xelqni medhiligen. Bezi materyallara qarıqanda, şair Sadir Palvan bilen birlikte ceñge qatnaşqan, dastandimu bu şexisler heqqide bayanlari bar, epsuski bu qutluq ceñniñ meyvesi Çar Rosiye tacavuzçılarınıñ qoliğa ötüp ketken, 1881-yilida başlanğan “çoñ köç köç” mezgilide şairmu mecburi Yarkentke köçüp çıqip ketken (UKET, 1051-52).

Nazimniñ ömrüniñ axırqı yıllariğa munasivetlik köp melumatimiz yoq, lékin 1882-yılı Ğulcadin Yarkentke köçüp çıqqan bolup, bu yerdimu namratlıq ve veyrançılıq içide yaşağanlıqı, 70 yaşda ema bolup qalğanlıqı ve bu yerde 18 yıl yaşap, 1900-yılı 75 yaşda vapat bolğanlıqı heqqide melumatlar bar (UKET, 1052-53).

2. Şairniñ Eserleri

Şairniñ bizgiçe yétip kelgen eserleri hazırçe 4 kitaptan ibaret bolup bular tövendikiler:

1. Ğezelyat (1851)
2. Ğazat der mülki Çin (1875)
3. “Çañmoza” Yüsüpxan (1881)
4. Nazugum (1882)

2.1. Ğezelyat (Ğezeller Toplami)

Şairniñ kiçikidinla ilimge hirismen ikenlikini yuqırıda bayan qilip ötken iduq. Uniñ balalıq çağlaridin başlapla şiir yazışqa başlığanlıqını mölçerleş qiyin bolmisa kérek. Nitekim, şair, “Nazim” (şair, nezmiçi) texellusi bilen nurğun qoşaq ve gezellerni kiçig çağidin başlapla yazışqa başlağan. Uniñ deslepte yazğan qoşaqları xelq tiliğa yéqin bolğaçqa xelq terepidin söyülgen ve naxşa qilip oqulup eğizdin eğizğa tarqalğan, şair bu şiir, qoşaqları 1851- yılı topla, retlep *Ğezelyat* isimlik bir kitap tüzüp çıqqan (UKET, 1050). Bu kitapni Nazimniñ Divani déyişkimu bolidu. Bu Divan bilen munasivetlik, her xil hikayeler bar. Eytilişçe bu kitapni söygen qizi

Renaxan Appaqqa yéşil tavar yağlıqqa orap teqdim qilğan iken. Eserniñ muşu birla nüsxasi barmidi yaqi şair özide bir nüsxasını saqlap qalğanmidi bular éniq emes. Lékin, *Ğezelyat* şiirler toplaminiñ esli originalı bizgiçe yétip kelemigenliki eniq, uniñ birla nüsxası Mutaalı Xelpet Kamal Hacıoğlu (1868-1962) qolida köçürülüp saqlanıp qalğan bolup, Kazaqıstanda neşir qilingan *Ğezelyat* muşu nüsxanı esas qilidu (Avudov 2004:89).

Ğezelyat şairniñ icadi qabiliyetini xéli yüksek seviyede ipadeligen deslepki emgek méyvesi bolup hésaplinidu. Bu kitapta 2016 misra şiir bar bolup, bularniñ içidiki lirik şiirleri arqılıq şu zamandiki ilğar idiyévi éqimğa vekillik qilğan ve heqiqi söygüni, erkinlik ve vetenperverlikni qizğın küyligen (UKET 1053).

Bu eseride yene şair, terki dünya zahitlerniñ hayatını emes insanniñ güzel hayatını, muhabbetni küylegen, insanlar arasidiki munasivetlerniñ qandaq boluşı kéreklik heqqide pikirlerini bayan qilğan. İctimai mesilelergimu köñül bölüp erkin, adaletlik ve xatircem hayat üçün xelqni qozğalıp zulumğa qarşı turuşqa çaqırğan. Feodallıqni ve uniñ qoğdığuçılarını qattıq tenqit qilğan (Avudov 2004:89-90).

2.2. Şairniñ Dastanlari

Molla Bilal Nazim öz xelqiniñ edebiyatını, tarixini ögenipla qalmay şerq edebiyatı ülgelerinimu qétirqinip ögengen. Uniñ bizge qaldurup ketken eserleri san cehettin köp emestek körünsimu, hecim cehetten köp hem süpetlik dep qaraşqa bolidu. Molla Bilal edebiyatniñ dastan kebi yirik janirini tallap alğan ve edebiyat tariximizde eñ köp dastan yazğan şair unvanını alğan. Molla Bilal dastanlari bilen Uyğur edebiyatığa yéni mezmun qoşup, edebiyatimizni béyitiş bilen birge edebiyat türiniñ yéni ülgilirinimu tiklep bérge. Buniñ bilen Uyğur edebiyat tarixidiki boşluqlarnı toldurup, muhim bir devirniñ vekili bolalığan.

Şerq edebiyatidiki dastançılıq ve u devirde, Molla Bilal oquğan meşhur dastanlar, edipniñ icadiyetige zor tesir qilğan ve şair ömrüniñ eñ bereketlik yıllarida oxşımığan témilarnı esas qilip, Uyğur edebiyat tarixide nahayiti muhim orunni igelligen qimmetlik dastanlarını yazıp qaldurğan. Bolupmu, *Ğazat Der Mülki Çin* dastanını yazğanda Firdevsi, Camii ve Navayılarniñ qehrimanlıq dastanlarını ülgé qilğanlıqı, eserde qollanğan til ve vezin qéliplarınıñmu bu meşhur edebiyatçılarını eserleridikiğe oxşaydığanlıqı bu noqtını çüşendürüp béridu (Avudov 2004:91).

Tövende uniñ dastanlari heqqide qisqıçe toxtalıp ötümiz.

1) *Ğazat Der Mülki Çin*

Molla Bilal Nazimniñ bizge qaldurğan edebi yadikarlari içide muhim salmaqni igelligen eseri *Ğazat Der Mülki Çin* (Çin Memleketideki *Ğazat* Uruşı) isimlik tarixi veqeler eks ettürülgen, épik dastanıdur. Bu eser Uyğur edebiyatı üçün qançılık muhim ehmiyetke ige bolsa, Uyğur yéqinqı zaman tarixi üçünmü şunçılık muhim qimmetke ige. Amma, bu eser bilen munasivetlik etraplıq tetqiqat téxi élip bérilğni yoq.

Bu eser 1860-1870 - yıllarda İlida meydanğa kelgen Mançu Xandanlıqıqa qarşı keñ kölemdeki milli küreşni téma qilğan. Molla Bilalniñ bu eseri çetelik tarixşunaslarnıñmu diqqetini tartqan. 2004-yılı Amerikada, Xo-dong Kim terepiden yazılğan *Holy War in China: the Muslim rebellion and state in Chinese Central Asia, 1864-1877* atlıq kitapniñ meydanğa kélişigimu ilham menbesi bolğan.

Şairniñ bu eseri şair bilen Pantusovniñ dostluğıgimu sevepçi bolğan. Bu eserni 1876 yılı Ğulcada körgen Pantusov aptorniñ hayatta ikenlikini bilip uniñ bilen körüşken ve bu uçaşıştın kéyin Bilal Nazim ve Pantusovniñ dostluğı başlanğan. Pantosuv bu eserni iki qisim qilip 1880 ve 1881- yıllarida Qazanda neşir qilğuzğan. Eserniñ 1- qismi, Pantosovniñ eser aptori ve eserniñ

témasi bilen munasivetlik melumatlarni öz içige alğan bir “Kiriş Söz”i bilen eserniñ orginal metnini içige almaqta. 2- qisim, eserniñ metnide yer alğan xam sözler bilen eyni vaqıtta Ğulca şiveside işletilivatqan ve yéziq tilida qollinilivatqan bezi sözlernimu öz içige alğan bir luğet qismi bilen sözlerniñ izahatlaridin teşkil tapqan bölümdin tüzülgen. Pantusov eserni, *Voyna Mosilmani İrotiv Kitayisev* (Xitaylarğa Qarşı Müsülmanlar Uruşı) diğen isim bilen, *Tarançı Şiveside bir Tekist* dégen kiçik bir téma bilen neşir qıldurğan. Bezi matéryallarda, Pantusovniñ bu eserni neşir qiliş üçün ketken barlıq çıqimni öz yanidin töligenlikli yézilğan ve Pantusovniñ bu alicanap xisleti metbuatlarda hörmət bilen tilğa alinğan (Avudov 2004:89)

Pantusov bu neşride, Molla Bilal’niñ 54 yaşqa kirgenlikini, sağlam ve hayatta ikenlikini, Ğulcadiki bir meşcitte imamliq qilivatqanlığını ve boş zamanlarida eser köçürüp köpeytiş ve icadiyet bilen şuşullanivatqanlığını yazğan (Nazim 1880). Buniñdin sirt eserniñ 1875 - yili Bars yilida yazılışqa başlanıp 1876 yilida püttürülgenlikimu tilğa élinğan (Nazim 1880). Bu melumatlar Molla Bilal Nazimniñ qaçan tuğulğanlığını éniqlaştı muhim ehmiyetke ige uçurlar bolup hésaplinidu.

Bu dastanda yuqirida bayan qilingandek, 1864 – yili İli rayonida yüz bergen fé’odal ékspilatatsiyeye qarşı élip bérilğan déhqanlar qozğılañınıñ ceryani obrazliq eks ettürülgen. Bu eser réalizmlıq edebiyat méthodi bilen yazılğan tarixi dastan bolup, eserde şair qozğılañ başçılaridin tartıp, qatnaşquçılarğıçe ve hükümet tereptin xelq içige soqulup kirivélip, küreşniñ ğelbige érişmesliki üçün ketmen çapqan xainlerğıçe tipikleştürüp tesvirligen. (Avudov 2004:91). Qozğılañ yétekçileriden Abdurusul Beg, Ela Sultan ve Sadir Palvanlarni çoñqur hürmet bilen medhiligen (UKET 1059). Şa’ir bu dastan arqiliq réalizmlıq icadiyet usulini yéñi bir basquçqa kötürüp, vetenperverlik, xelqperverlik ve erkçillikni eks ettürüşniñ yéñi ülgisini yaratqan.

Eser quruluş cehettinmu bezi alahidiliklerge ige. Nazim, dastanlarniñ eñ muhim alahidililigi bolğan şiiri usluپni tallas bilge her bölümniñ başida u bölümde qaysi veqe ve kimler heqqide söz qilinidiğanlığını, qısqa qilip yiğınçaqlap nesir usuli bilen bayan qilğan. Buniñ bilen eserde şiir ve nesir şekli birleştirülüp, iç içe girelişip ketken. Bezi bölümlerde nesir esas salmaqni igelligen ehvallarmu körüldü. Mesilen, bir bölümde alte betlik bir nesir içide peqet 12 misralıq béyit yer alğan (Nazim 1881: 18-23). Eserniñ başlanışı ve ayaqlaşışı şu devirniñ usluپ alahidilikige xas teriqede yazılğan bolupla qalmay, bu qisimlarda şairniñ özi ve etrapdiki dostlari, eserniñ meydanğa kélişi üçün yardım qilğanlar bilen munasivetlik bergen uçurlari ve bu ceryanda qollanğan edebi tildin Nazimğa xas bir yéziqçılıq şeklini körüvelişqa bolıdu. Eser bu alahidilikleri bilen quruluş şekli cehettinmu mexsus bir tetqiqatni kütüp turmaqta dep éyitalaymız.

2) Çañoza Yüsüpxan (1881)

İli qozğılañı, Çar Rosiyeniñ yardemi bilen meğlubiyetke uçrığandin kéyin, Çar Rosiye yademiñiñ mukapati süpetide Ğulcaniñ bir parçası Yarkentni bölüp élivalıdu. Çiñ hükümeti bolsa, xelq qozğılañığa qatnaşqan xelqtin öç élişqa, keñ kölemlik tutqun qilişqa ve vehşiyane öltürüşke başlaydu. Amalsız qalğan Molla Bilal miñlarçe bextsiz Ğulca xelqiğe oxşas Ruslarniñ qolidiki veten tupraqığa köçüp kėtişke mecbur bolıdu. Bu köç köç helekçilikli mezgilidimu şair yazıştin toxtap qalmaydu. Bu ağır yıllarda şair eñ çoñ ziyanniñ yene xelq içidiki yalaqçı, xainlerden, din tonığa orinılğan iki yüzlimiçilerden kélidiğanlığını tonup yétip xelqni ularğa qarşı agahlanduruş ve ularniñ epti beşiresini açıp bəriş üçün Uyğur edebiyatida yéñi bir tür satıra (satirik) dastanniñ nemunisi bolğan *Çaño-moza Yüsüpxan* atlıq eserini yazıdu.

Molla Bilal Nazim, Yüsüpxan obrazini yaratışta eyni vaqıtta xelq içide keñ tarqalğan hikayeden paydalanış bilen birge, öz hayatida uçrığan rial meselelerdinmu paydalanğan (Avudov 2004: 92).

Bilal Nazim, Çañoza Yösüpıanı 1881-yiliniñ axırları ve 1882- yılınıñ başlarıda yazıp tamamlıgan. Uniñda 1838-yılları İli rayonınıñ Ketmen² yézasıda yüz bergen veqe téma qilingan bolup dastanda Qoqendin kelgen aldamçı, açkóz, qaraniyet bir sopini paş qılıp, bu arqılıq eyni vaqıtta ağdurmişçilik ve apet xarakterideki buzğunçılıqları keltürüp çıkarp, xelqke éğir balayı apetlerni alıp kelgen sopılara bolğan nepretini ipadileydu (UKET 1066). Bu dastan tenqidi réalizm métodi bilen yazılğan. Dastanıñ hecvi xarakteri küçlük bolup, témasıdiki “çañoza” (uzun telpek) dégen atalgudınla nahayiti éniq körünüp turmaqta.

Şair bu eseride dinniy tonga orinivalğanaldamçı, açkóz, iğvager Yösüpıanıñ saxta qılmişlarını ötkür hecvi til arqılıq açıp bérıp, xelqni bundaq qılmişlardın hezer eyleşke çaqırıdu.

Yösüpıan qoyuq satirik ve komédiyelik xarakterge ige muveppeqiyetlik yaratılğan obraz, qan – qanığa siñip ketken kespi aldamçıniñ tipi, şundaqla dinniy tonga orinivalğan tipik hiliger tülke ve callat. Aptor bu eserni yazıp tamamlagandın kéyin Ğulcada köçürüp köpeytiş purseti bolmişanlıqı üçün Pantusovğa bergen boluşı mumkin. Bu eser Pantusov terepidin 1909-yılı neşir qildurulğan “Tarañı Xelq Edebiyatidin Nemuneler” atlıq toplamda yer alğan.

3) Nazugum (1882)

Nazugum hem téması hem mezmuni nuqtisidin alğanda 19 - esir Uyğur edebiyatı sehneside körülgen yéni bir ölge eserdur. Çünki, Molla Bilal bu eseride bir ayalni baş qehriman qılıp tallıvalğan. Bu arqılıq ayalları noqul halda “güzellik, dilber, söygü, aşiq” obyektı süpetide tesvirleş bilenla çeklenip qalğan enenini buzup taşlığan. Dastanda xelq bilen bille xelqniñ bexti üçün, erkinlikı üçün küreş sepleride erler bilen mürini mürige tirep düşmenge qarşı ceñ qılğan, öz erkinlikı ve izzet nepsini qoğdaş üçün qehrimanlarçe élišqan cesur bir Uyğur qıziniñ—Nazugumniñ şanlıq obrazi yaratılğan. Nazimniñ, Nazugumga oxşaş her cehettin alahide bir xanim-qızni baş qehriman qılıp tallap alğanlıqı aptorniñ Uyğur cemiyetide ayallarıniñ roli ve orniniñ nahayiti muhim ikenlikini tonup yetkenlikini körsitipla qalmay, uniñ ilğar pikirlik bir ziyalı ikenlikinimu çüşendürüp bérıdu.

Dastandaki şu misralarmu bu közqarışımızniñ toğra ikenlikini körsetip bermekte.

*Aniñteg bolsa xatunlar salix, pak,
Bu Mañcurlar zulmi aña nedur, bak,
Buniñdek bolsa xatunlar faali,
Tapar cennet bu zenlerden kamali, (UKET 1064)*

“Ayallar uniñdek peziletlik ve pak bolsa, bu Mancularniñ zulmi uniñğa qandaqmu kar qılalisun; Ayallarıniñ iş-izleri muşundaq bolsa, Cennet ular bile toşup ketken bolmasmidi”.

Dastan 1882 - yılı yazılğan bolup, Bilal Nazim, bu eserni meydanğa keltürüşte heqiqi rial pakitlarnı esas qılğan. Nazugum Çiñ xandanlıqığa qarşı Qeşqerde kötürülgen xelq qozğılañığa qatnaşıp, qozğılañ meğlup bolğandın kéyin qolğa élinip İliğa sürgün qilingan miñliğan esirler içidiki bir Uyğur qızı idi. Şairniñ Nazugum atlıq bu cesur qızniñ hayatı ve sergüzeştlerini bilidiğan pişqedemlerden ehval igelligenlikı, hetta ularni öyige çaqırıp kélip dastanı üçün munasivetlik hikaye, uçur ve dénil toplağanlıqı, toplağan matéryallara asasen “Nazugum Qissası” ismi bilen bu dastanı yazıp çıqqanlıqı melum (UKET1063). Demek, şair Nazugumğa oxşaş heqiqi yaşap ötken bir insanniñ hayatını ilham menbesi qılğan ve eseriniñ baş qehrimanı qılıp tallığan.

Molla Bilal Nazim bu eserini yazıp tügetkendin kéyin Pantusovqa bergen, Pantosuv bu esernimu, şairniñ başqa eserleri bilen qoşup “Tarañı Xelq Edebiyatidin Nemuneler” nami astida bir toplam qılıp 1909 - yılı neşir qildurğan.

² Ketmen yézası xazırqı Kazaxıstan’niñ Yarkent tevesideki bir yéza.

Molla Bilal Nazim 1882-yiliniñ Mart ayida, Ğulcada yazıp tügetken *Nazugum* heqqideki dastanidin keyin yene qandaq eserlerni yazdı bu hefte heçqandaq melumatimiz yoq.

XULASE

Yuqırıda körüp ötkinimizdek Molla Bilalniñ hayati Uyğur xelqiniñ boran-çaqqunluq, zulum bilen tolğan, éçinişliq tarixniñ davalğup turğan yıllarida ötken. Uniñ bizge qaldurup ketken icadi mirasi öziniñ bed'iy qimmeti, témasiniñ her xilliqi, uslubiniñ yarqinliqi bilenla emes belki eyini yıllardiki rial hayatni, canliq, heqiqi ve tesirlik qilip eks ettürüp bergenliki bilenmu qimmetlik. Şuniñ üçün, Bilal Nazim, 19 - esirdiki meşhur şexislerdin Sadir Palvan, Molla Şakir, Seyit Muhammet Qaşıylar bilen bille bir devir Uyğur edebiyatiniñ eñ münevver ülgeleri qataridin orun alğan ilğar pikirlik vetenperver şairdur. O Uyğur edebiyat tarixide meñgü öçmeydiğan, icadiyet ruhi sansız şair ve küreşçan evlatlarğa ilham bérıp turidiğan bir parlaq yultuz bolup orun alğan.

Bizniñ Molla Bilalğa oxşaş vetenperver, ilimsöyer ecdadlarimizdin ögenidiğan nerselerimiz köp. Biz ularniñ rohiğa varisliq qilişimiz ularni meñgü unutmasliqimiz kérek. Şairniñ eserleri üstide téximu inçikilep tetqiqat élip bérilişi kérek. Şairniñ eserleri üstidiki tetqiqatlarniñ tarix ve edebiyat söyler terepidin téximu tepsili ve çuñqurlap élip bérilişiğa tilekdaşmız.

MENBELER VE QİSQARTİLMALAR

-  AVUDOV Savut Molla, “Uyğur Xalqiniñ Uluğ Şairi Molla Bilal Nazim”, (Neşirge Teyyarlığan: Veli Kérım Kökalp), **Bulaq**, 2004/2, 88-93.
-  NAZİM Molla Bilal Bin Molla Yüsüp, “Nazugum”, **Bulaq: Uyğur Klassik Edebiyatı ve Ağız Edebiyatı Mecmuesi**, Şinciañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi, 1981/1, 208-225.
-  NAZİM Molla Bilal, **Ğazat der Mülki Çin**, (Neşirge Teyyarlağan N. N. Pantosov), Qazan, 1881.
-  “Pantusov’s introduction to Mulla Bilal’s Xoly var in Çina”, <http://www.txenevdominion.net/1749/>, körülgen vaqti, 15.06.2011.
-  PANTUSOV N. N., **Materialy k izuçeniü narieçia Tarançei İli iskago okrug**. İmperatorska -go universiteta, Kazan, 1897-1907.
-  _____, **Obraztsy tarançiiskoi narodnoi literatury: teksty i perevody**. İmperators kago universiteta, Kazan, 1909.
-  UKET: ĞOPUR Vahitcan ve ESQER Hüseyin, **Uyğur Klassik Edebiyatı Tizişliri**, Beiciñ, 1987.